

УДК:159. 923

Психологічні детермінанти почуття власної гідності

Кадишева Л. Б.

У статті представлений теоретичний і емпіричний аналіз детермінант почуття власної гідності. У результаті кореляційного аналізу виявлено зв'язки між показниками почуття власної гідності і показниками локус-суб'єктивного контролю, ціннісних та сенсожиттєвих орієнтацій. Статистично підтверджено, характеристики, що досліджувались, виступають детермінантами почуття власної гідності.

Ключові слова: почуття власної гідності, психологічні детермінанти, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації, локус-суб'єктивний контроль.

В статье представлен теоретический и эмпирический анализ детерминант чувства собственного достоинства. В результате корреляционного анализа выявлены связи между показателями чувства собственного достоинства и показателями локус-субъективного контроля, ценностных и смысложизненных ориентаций. Статистически подтверждено, что изучаемые характеристики выступают детерминантами чувства собственного достоинства.

Ключевые слова: чувство собственного достоинства, психологические детерминанты, ценностные и смысложизненные ориентации, локус-субъективный контроль.

The paper presents a theoretical and empirical analysis of the determinants of self-esteem. As a result, the correlation analysis detected relationships between self-esteem indicators and locus of subjective control indicators, values orientations and meaning of life orientations. It statistically confirmed that the studied characteristics are the determinants of self-esteem.

Keywords: self-esteem, and psychological determinants, values and meaning of life orientations, locus of subjective control.

Постановка проблеми. Сьогодні в ситуації глобальних змін у світі й суспільстві найбільш значущим залишається перетворення самої людини та формування нового світогляду, в центрі якого така якість особистості, як почуття власної гідності. Поняття гідності тісно пов'язане з такими моральними категоріями, як совість, честь, відповідальність, що свідчить про складність визначення змісту феномена, що обговорюється.

У психологічній науці уявлення про гідність розвивалися в межах дослідження самосвідомості й самостварення (У. Джеймс, І. С. Кон, С. Д. Максименко, В. В. Столін, О. Я. Чебикін), самоповаги (К. О. Абульханова-Славська, Б. І. Додонов, О. Л. Кононко). Серед сучасних українських психологів до проблеми почуття власної гідності та її детермінант проявили інтерес Г. О. Балл, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, І. А. Зязюн, В. О. Моляко, В. Г. Панок, О. П. Саннікова, М. В. Савчин, В. А. Семиченко, Н. В. Чепелева, А. В. Фурман. У цих та інших дослідженнях переважно зосереджено увагу на висвітленні психологічних характеристик, що притаманні людям із розвиненим почуттям гідності або з його відсутністю. На теперішній час з'явилися роботи українських науковців (Н. М. Білоусова, А. К. Бичко, О. Є. Гуменюк, З. С. Карпенко, Т. Є. Ковальова) і російських психологів (Ю. Е. Зайцева, Т. В. Коротовських, О. А. Любіцька, Ю. П. Платонов, Н. С. Пращников), присвячених аналізу аксіологічних проблем особистості, психології Я-концепції, ідентичності, професійної й національної гідності.

Ця тема залишається актуальною й на сьогоднішній день у зв'язку з неоднозначністю розуміння даного явища, пошуком відповідей на питання про природу й цінність людини, вирішенням практичних завдань формування морально-ціннісного ставлення до іншої людини. Зокрема потребує подальшого вивчення питання про структуру почуття власної гідності, його детермінанти.

Аналіз літератури свідчить про те, що в багатьох роботах почуття власної гідності розглядається як повага до себе й інших і неприйняття всього, що принижує людину (Г. Д. Бандзеладзе, Б. І. Додонов, Дж. Ролз, Т. Шибутані), як переживання власної цінності й ствердження її, можливо, всупереч обставинам (І. Д. Бех, К. В. Золотухіна-Аболіна, В. В. Рибалка) та як форма прояву самосвідомості й самоконтролю (А. Л. Анісімов, І. Д. Бех, Ю. Е. Зайцева, В. В. Столін). Вивчення теоретико-емпіричних досліджень дало підстави розглядати почуття власної гідності як «внутрішню позицію», власне переживання цінності, оцінку й повагу в собі якостей особистості, що забезпечують моральну регуляцію поведінки відносно себе й інших.

Вирішення питання про вивчення психологічних детермінант почуття власної гідності ми бачимо в руслі системного підходу. З погляду цього підходу детермінація являє собою систему детермінант різного типу, тобто сама має системний характер. Головне в ній – причинно-наслідкові, каузальні відношення. У загальному значенні причина – це певна подія (об'єкт, процес), яка необхідним чином викликає іншу подію: наслідок. Якщо немає одного, то немає й іншого [5, 8, 12].

Б.Ф. Ломов зазначає, що каузальними зв'язками детермінація не обмежується. Вона включає також зовнішні й внутрішні чинники, загальні й спеціальні передумови, посередницькі ланки. Причинні відношення – найбільш істотні, необхідно повторювані. Інші детермінанти не породжують, не викликають подій, ефектів, що розглядаються як наслідки. Але вони впливають на них, прискорюючи або сповільнюючи їх виникнення, підсилюючи або послабляючи, змінюючи їх у тому або іншому напрямку [9].

Грунтуючись на роботах О.П. Саннікової, під детермінантою розуміємо чинник, що обумовлює явище. Детермінізм – концепція об'єктивного закономірного взаємозв'язку й причинної обумовленості всіх явищ дійсності.

Основні принципи системного підходу до дослідження проблеми детермінації зводяться до таких положень:

- будь-яке психічне явище, можливість його виникнення й існування визначаються різними типами детермінант;
- ці детермінанти можуть виконувати різні функції (причини, наслідку, зовнішніх і внутрішніх

чинників, умов, передумов, посередницьких ланок);

- усі типи детермінант тісно пов'язані між собою, утворюючи систему; конкретний склад і структура системної детермінації залежать від поточних обставин життя людини;

- співвідношення між детермінантами рухливе: те, що в одних випадках виступає в ролі передумови, в інших – може виявитися причиною, чинником або посередницькою ланкою;

- зміна детермінант носить закономірний характер – це необхідна умова розвитку суб'єкта (його психіки, поведінки);

- те чи інше психічне явище, та чи інша форма активності суб'єкта сама може виступати в ролі найважливішої детермінанти життєвих процесів, як природних, так і соціальних, уключаючись у систему об'єктивних зв'язків і відношень дійсності [8, 12].

Розглянемо типи детермінант стосовно наших завдань дослідження:

1. Детермінанти вищого порядку:

а) зовнішні детермінанти обумовлюють зміст. Вони з'ясовують закономірні зв'язки між величинами зовнішніх впливів і відчуттями, що їм відповідають. Будучи особистісними, детермінанти наповнюють почуття власної гідності змістом. До них відносять: суспільство, соціальні відносини, професійну сферу;

б) внутрішні детермінанти розглядаються як події або феномени, органічно включені в досліджувані явища, іманентно властиві їм. Стосовно почуття власної гідності такими чинниками виступають індивідуально-типові властивості особистості, спрямованість особистості (ціннісні, сенсожиттєві орієнтації, суб'єктивний контроль).

2. Детермінанти нижчого порядку обумовлюють способи прояву почуття власної гідності, детермінують його форму.

Формами прояву виступають: поза, хода, поведінка, учинки, слова, експресія обличчя, контроль.

Розглянемо детально детермінанти вищого порядку.

У педагогіці радянського часу гідність розглядалась як єдність морального й суспільного розвитку особистості. Основу гідності особистості становить виконання громадського обов'язку, єдність особистих і суспільних інтересів. Як моральний аспект гідності розглядається турбота про благо людей, повага й довіра до них, висока вимогливість. Однак більшість даних цінностей залишалися лише декларативними. Виховання в дітей «почуття власної гідності» здійснювалося з метою виховати з них «гідних членів суспільства». Саморозвиток зводився не до індивідуального морального розвитку, а до зростання самодисципліни, соціальної відповідальності. Формування «почуття власної гідності» дитини було не самоціллю, а природним наслідком ставлення до неї, як до носія безумовної цінності – людської гідності [14]. Таким чином, у період радянського часу зміст людської гідності детермінують зовнішні чинники (суспільство і його система відношень).

На думку сучасного українського вченого Г. Балла, проблема людської гідності тісно пов'язана зі свободою людини. Одна сторона людської свободи звернена до суспільства, стосується зовнішньої свободи, яку воно здатне чи повинне дати індивіду; друга сторона, звернена до особи, стосується внутрішньої свободи, тобто тієї, якою ця особа здатна оволодіти й скористатися. Оволодіння внутрішньою свободою істотно відстає у сучасному світі від здобутків у забезпеченні свободи зовнішньої [1].

Як зазначає І. Д. Бех, гідність виступає основою духовної свободи особистості, яку вчений пропонує розуміти саме як незалежність суб'єкта, як визначення ним власних цілей без перешкод з боку зовнішнього авторитету, як самодетермінація. «Однак дотепер залишається необхідність відповіді на питання: в якому напрямі особистість має себе самодетермінувати, тобто з чим вона повинна пов'язувати свою свободу. Очевидно, з духовним самовизначенням. Це й буде вектором її особистісного розвитку». Рушійною ж силою вільного особистісного розвитку, його системоутворювальним психологічним чинником якраз і виступає почуття власної гідності як самоставлення, як духовна надцінність.

Почуття гідності просвітлює силою свого сенсу й енергетики всі похідні від нього утворення (ідеалі, мотиви, прагнення тощо), надаючи їм більшої рушійної потенції. Внаслідок цього вони можуть сповна виконати своє особистісне розвивальне призначення. «Почуття гідності у цьому зв'язку має бути притаманним сучасній людині, воно не повинно втрачати сенс. Її життя у культурі гідності буде тією духовною течією, яка звеличить Людину як у власних очах, так і в очах всього суспільства, занурить у простір свободи і любові» [3, 11].

На думку Ф.Франкла, свобода може виродитись у просте свавілля, якщо вона не проживається з погляду відповідальності та гідності. Гідність є джерелом сенсу життя, за В.Франклом. Сенс не можна побудувати заново, його можна тільки «знайти» [15].

Таким чином, опираючись на положення Б.Ф. Ломова [9] про те, що якщо в одних умовах одна категорія виступає в ролі передумови, то в інших може стати чинником (зовнішнім або внутрішнім), можемо говорити про те, що сенс життя розглядається як певна детермінанта гідності.

У роботі Е.В. Галажинського в якості детермінант, що інспірують реальний процес самореалізації особистості, розглядаються сенси й цінності, які розуміються як системні психологічні якості предметів і явищ, що становлять багатомірний світ людини. Ф.Е. Василюк зазначає, що цінності набувають якостей реально діючих мотивів і джерел осмислення буття, які обумовлюють зростання й досконалість особистості в процесі власного послідовного розвитку, те, що є важливим для людини, має особистісний смисл, виражається в системі ціннісних орієнтацій, яка визначає життєві цілі людини. Справжньою, причинною детермінацією самореалізації є не сама цінність – вона тільки вказує на якість середовища, сектор об'єктивної реальності (світ людини), у якому можлива самореалізація [4].

Для дорослої особистості ціннісні й сенсожиттєві орієнтації відрізняються за рівнем узагальненості й за рівнем значущості для особистості. В.Е. Чудновський вважає, що ціннісні орієнтації здатні брати на себе роль узагальнених принципів, певних умов, на основі яких ухвалюються важливі рішення, долаються складні соціокультурні проблеми, можуть формуватися сенсожиттєві орієнтації особистості. Тоді сенс життя розуміється як ієрархічно організоване психологічне утворення, в основі якого лежить система великих і

малих сенсів (які ми будемо називати сенсожиттєвими орієнтаціями), що включають у себе ідеї, життєві цілі, які стали для людини цінністю найвищого порядку [16]. Важливо зазначити, що наявність індивідуальних цінностей, як відзначає Л.М. Смирнов, дозволяє кожній особистості в ході розвитку привласнювати собі вже готові, схвалювані базові цінності. Засвоєні нею, вони є найважливішими детермінантами рішень, виборів, проявів почуття власної гідності [13]. Таким чином, ціннісні й сенсожиттєві орієнтації виступають внутрішніми детермінантами гідності, наповнюють її змістом, беруть участь у процесі зміни детермінант, який є необхідною умовою розвитку суб'єкта (його психіки, поведінки).

Суб'єктивний контроль як детермінанта гідності сприяє виробленню відповідальності й умінню приходити до певних рішень. Відповідальність, насамперед, є якістю, що характеризує соціальну типовість особистості, і таких типів є два: інтернали й екстернали. Після ряду досліджень було встановлено, що нездатність керувати своїми справами, перенесення відповідальності на зовнішні чинники, тобто екстернальність локус-контролю викликає, як правило, невротичні синдроми, почуття пригніченості й стурбованості, знижуючи загальну задоволеність життям. Інтернальність локус контролю, навпаки, сприяє більш нормальному функціонуванню особистості, викликаючи в ній самоповагу [2, 10].

Метою даної статті є презентація результатів дослідження, яке спрямоване на визначення взаємозв'язків між показниками почуття власної гідності й ціннісними, сенсожиттєвими орієнтаціями та шкалами локус-суб'єктивного контролю.

Дослідження проводилось на базі Севастопольського міського гуманітарного університету зі студентами спеціальностей «Психологія», «Українська мова. Психологія», «Дошкільна освіта. Початкова освіта», Севастопольського економічного гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського спеціальностей «Правознавство», «Туризм», Севастопольського військово-морського інституту імені П.С.Нахімова спеціальностей «Захист інформації з обмеженим доступом», «Радіотехніка» (266 чоловік).

Для діагностики показників почуття власної гідності використовувалась оригінальна методика О.П. Саннікової, Л.Б.Кадишевої «Тест – опитувальник самооцінки почуття власної гідності». Опитувальник містить шкали, що відповідають теоретичній моделі якісної структури почуття власної гідності: прийняття себе (ПС), самоцінність (СЦ), самоповага (СП), самоконтроль (СК), упевненість у собі (ВС), відповідальність (ВІД). Для контролю над можливим викривленням відповідей випробовуваних в опитувальник включена додаткова шкала неправдивості (НП). Для діагностики параметрів ціннісних орієнтацій використовувалась методика «ОТеЦ» І.Г.Сеніна, для виявлення загального рівня задоволеності життям – тест сенсожиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва, для діагностики шкал суб'єктивного контролю використовувалась опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера.

Отримані дані були оброблені методами кореляційного аналізу, який здійснювався за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 13.0.

У табл. 1 наведені результати кореляційного аналізу показників почуття власної гідності та шкали ціннісних та сенсожиттєвих орієнтацій.

Таблиця 1.

Значимі кореляційні зв'язки між показниками почуття власної гідності та шкалами ціннісних (ЦО) та сенсожиттєвих орієнтацій (СО)

Показники властивостей, що вивчаються		Показники почуття власної гідності					
		Прийняття себе (ПС)	Самоцінність (СЦ)	Самоповага (СП)	Самоконтроль (СК)	Упевненість у собі (ВС)	Відповідальність (ВІД)
Показники ЦО	ВІР		220*		123		
	ВМС		155				
	КР	322*	377*	241*	202*	205*	328*
	АСК	233*	319*	212*	233*	194*	327*
	РС	274*	320*	261*	210*	227*	378*
	Д	275*	335*	292*	224*	222*	365*
	ДЗ	212*	287*	214*	304*	208*	380*
Показники СО	ЗВІ	339*	300*	247*	263*	194*	360*
	ОЖ	134	143		223*		171*
	Ці				133		209*
	ПРО		121		199*		127
	РЕ				189*		201*
ЛЯ				206*		248*	
	ЛКЖ	168*	174*	154	215*	130	202*

Примітка. 1. Нулі й коми опущені; 2. Позначення * указує на рівень значущості - $p < 0,01$, без позначення - $p < 0,05$. 3. Умовні позначення: ВІР - власний престиж, ВМС - високе матеріальне становище, КР - креативність, АСК - активні соціальні контакти, РС - розвиток себе, Д - досягнення, ДЗ - духовне задоволення, ЗВІ - збереження власної індивідуальності, ОЖ - осмисленість життя, Ці - цілі в житті, ПРО - процес життя, РЕ - результативність життя, ЛЯ - локус контролю - Я, ЛКЖ - локус контролю - життя.

Аналіз представленої таблиці показує, що показники почуття власної гідності виявляють значущі кореляційні зв'язки з більшістю параметрів ціннісних орієнтацій. Додатні статистично значущі кореляційні зв'язки свідчать про вплив ціннісних орієнтацій на почуття власної гідності. Такі характеристики, як надмірна зацікавленість у власному «Я», прагнення до самовдосконалення і старання зберегти неповторність і своєрідність особистості, а також прагнення до задоволення бажаного рівня матеріального благополуччя можуть впливати на емоційне прийняття, відчуття цінності особистості. На вміння контролювати свої емоції й внутрішню саморегуляцію впливає задоволеність або незадоволеність своїм життям у сьогоднішній день, вміння приходити до певних рішень і втілювати їх у життя, оцінка пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивною й осмисленою була прожита її частина. Отримані зв'язки підтвердили припущення про те, що серед детермінант почуття власної гідності виділяються такі характеристики, які обумовлюють способи прояву почуття власної гідності, а саме: ціннісні та сенсожиттєві орієнтації.

Нами вивчалися взаємозв'язки показників почуття власної гідності з деякими шкалами суб'єктивного контролю. Результати, отримані в ході кореляційного аналізу діагностованих показників, представлено в табл.2.

Таблиця 2.

Кореляційний аналіз показників почуття власної гідності (ПВГ) і шкал суб'єктивного контролю (n=266)

Шкали суб'єктивного контролю	Показники ПВГ			
	Само повага (СП)	Само контроль (СК)	Відповідальність (ВІД)	Неправдивість (НП)
Ізаг			-184*	
Ід			-197*	
Ін				-123
Іс			-130	
Із	152	-131	-138	

Примітка: 1) розшифровка назв шкал: Ізаг (шкала загальної інтернальності), Ід (шкала інтернальності в області досягнень), Ін (шкала інтернальності в області невдач), Іс (шкала інтернальності в сімейних стосунках), Із (шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби) 2) СК (відсутність самоконтролю) характеризується недостатнім контролем, нездатністю дотримуватися прийнятої лінії поведінки; ВІД (відсутність відповідальності) виражається як небажання брати на себе відповідальність.

Таким чином, загальна тенденція у взаємозв'язку показників почуття власної гідності і шкал суб'єктивного контролю має характер зворотної залежності, що свідчить про зв'язок шкал суб'єктивного контролю з від'ємним полюсами показників почуття власної гідності (СК(самоконтроль), ВІД(відповідальність)).

Тобто, РСК (рівень суб'єктивного контролю) «впливає» на почуття власної гідності при недостатньому розвитку окремих компонентів почуття власної гідності, що характеризуються від'ємним полюсами показників.

Виявлені факти від'ємного зв'язку між досліджуваними характеристиками знаходять своє пояснення. Воно впливає, насамперед, з розуміння специфіки РСК.

У літературі вказується, що можливі два полярні типи локалізації контролю над значущими подіями: екстернальний (зовнішній локус) і інтернальний (внутрішній локус). Перший є результатом дії зовнішніх причин (наприклад, випадковості або втручання інших людей). У другому випадку інтерпретується значущі події як результат своїх власних зусиль [10].

На думку дослідників, локус контролю більш-менш універсальний стосовно різних типів подій, з якими доводиться зустрічатися. Від'ємні зв'язки свідчать про те, що ступінь відповідальності може змінюватись через небажання брати на себе відповідальність, недостатній контроль, нездатність дотримуватися прийнятої лінії поведінки, недисциплінованість і внутрішню конфліктність (СК, ВІД). Ці дані узгоджуються з результатами дисертаційних досліджень С.В.Бессмертної, Л.І. Дементій, Ю.Є. Зайцевої. Зокрема, Ю.Є.Зайцева доводить зв'язок самооцінки почуття власної гідності із психологічною характеристикою відповідальності - локусом контролю, з таким його параметром, як інтернальність в області досягнень, що відображає віру людини в те, що вона сама є причиною власних досягнень, має достатню свободу вибору [7]. Наші результати підтверджують дані С.В.Бессмертної, яка виокремлює волю як детермінанту відповідальності, від якої залежить вибір стратегії поведінки – відповідальної чи безвідповідальної [2]. На думку Л.І. Дементій, особистісною основою й одночасно детермінантою відповідальності може виступати зовнішній локус контролю, що характеризується залежністю від зовнішніх обставин і оцінок [6].

Представлені результати кількісного аналізу показують, що рівні суб'єктивного контролю взаємозалежні з показниками почуття власної гідності і детермінують його.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Емпірично підтверджено з допомогою кореляційного аналізу теоретичні позиції про співвідношення показників почуття власної гідності з більшістю параметрів ціннісних та сенсожиттєвих

орієнтацій і з локус-суб'єктивним контролем.

2. Додатні статистично значущі кореляційні зв'язки свідчать про вплив ціннісних та сенсожиттєвих орієнтацій на почуття власної гідності, що проявляється в досягненні конкретних і відчутних результатів у різні періоди життя, у прагненні до реалізації творчих можливостей, у встановленні сприятливих взаємин, внесенні різних змін в усі сфери життя.

3. Встановлена загальна тенденція у взаємозв'язку показників почуття власної гідності і шкал локус-суб'єктивного контролю, яка має характер зворотної залежності. Від'ємні зв'язки свідчать про те, що ступінь відповідальності може змінюватись через недостатній контроль, нездатність дотримуватися прийнятої лінії поведінки, недисциплінованість і внутрішню конфліктність.

4. Отримані зв'язки підтвердили припущення про те, що серед детермінант почуття власної гідності виділяються такі характеристики, які обумовлюють способи прояву почуття власної гідності, а саме: ціннісні та сенсожиттєві орієнтації, локус-суб'єктивного контролю.

Literatura

1. Ball G.O. Orientiri suchasnogo gumanizmu (v suspil'nij, osvutnij, psihologichnij sferah) / G.A. Ball. – K. – Rivne: Vidavec' Oleg Zen', 2007. – 172 s.
2. Bessmertnaja S.V. Psihologicheskie determinanty otvetstvennosti studentov vuza: avtoref. dis. na soisk. stepeni kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01 «Obshhaja psihologija, istorija psihologii» / S.V. Bessmertnaja. – Stavropol', 2006. – 20 s.
3. Beh I.D. Duhovni cinnosti v rozvitku osobistosti / I.D. Beh // Pedagogika i psihologija. – 1997. – №1. – S. 124 – 129.
4. Galazhinskij Je.V. Sistemnaja determinacija samorealizacii lichnosti: avtoref. dis. na soisk. stepeni doktora psihol. nauk: spec. 19.00.01 «Obshhaja psihologija, istorija psihologii» / Je.V. Galazhinskij. – Barnaul, 2002. – 43 s.
5. Ganzen V.A. Sistemnye opisanija v psihologii / V.A. Ganzen. – L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1984. – 176 s.
6. Dementij L.I. Otvetstvennost' kak resurs lichnosti: Monografija / L.I. Dementij. – M.: Inform-Znanie, 2005. – 188 s.
7. Zajceva Ju.E. Chuvstvo sobstvennogo dostoinstva kak psihologicheskij fenomen: disser. na soisk. stepeni kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01 «Obshhaja psihologija, istorija psihologii» / Ju.E. Zajceva. – Sankt-Peterburg, 2003. – 180 s.
8. Lomov B.F. Sistemnost' v psihologii: Izbrannye psihologicheskie trudy / B.F. Lomov / [pod red. V.A. Barabanshnikova, D.N. Zavalishin, V.A. Ponomarenko]. – M.: IMPSI, Voronezh: NPO «MODJeK», 2003. – 424 s.
9. Lomov B.F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologi / B.F. Lomov. – M.: Nauka, 1984. – 445 s.
10. Muzdybaev K. Psihologija otvetstvennosti / K. Muzdybaev / [pod red. V.E. Semenova]. – L.: Nauka, 1983. – 223 s.
11. Ribalka V.V. Psihologija chesti ta gidnosti osobistosti: kul'turologichni ta aksiologichni aspekti / V.V. Ribalka; NAPN Ukraïni, In-t ped. Osviti i osviti doroslih; MON Ukraïni, Ukr. Nauk.-metod. centr prakt. psihologii i soc. roboti. – Kïiv-Vinnicja: TOV firma «Planer», 2010. – 382 s.
12. Sannikova O.P. Prolongirovannyj podhod k issledovaniju determinacionnyh processov / O.P. Sannikova // Nauka i osvita.-Pivdenno naukovogo Centru APN Ukraïni, – Odesa, 2007. – № 8-9, gruden'. – S. 156 – 162.
13. Smirnov L.M. Analiz opyta razrabotki jeksperimental'nyh metodov izuchenija cennostej / L.M. Smirnov // Psihologicheskij zhurnal. – 1996. – № 1. – S. 157 – 168.
14. Stel'mahovich M.G. Ukraïns'ka rodinna pedagogika / M.G. Stel'mahovich. – K.: ISDO, 1996. – 288 s.
15. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla / V. Frankl. – M., 1990. – 368 s.
16. Chudnovskij, V.Je. Nravstvennaja ustojchivost' lichnosti. Tekst / V.Je. Chudnovskij. – M.: Pedagogika, 1981. – 208 s.